

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(477)«XX»

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

«ВЕЛИКІ ПОВОРОТИ» СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ В ІСТОРІЇ ІСТОРІЄПИСАННЯ ХХ ст.: УКРАЇНЬСКА ПРОЕКЦІЯ

Висвітлюються знакові трансформації соціогуманітарного знання ХХ ст., метафорично означені як «великі повороти» – неокантіанство, соціологізація історії, феноменологія, антропологічний і лінгвістичний повороти. Розглядається сприйняття, засвоєння й адаптація кардинальних метаморфоз знання в дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях українських істориків. Відзначається, що поширення таких термінологічних новотворів пов'язано зі зростаючою вестернізацією наукової мови, зокрема на теренах соціогуманітаристики другої половини ХХ ст. Висловлюється думка, що вживання терміна «поворот» для конструювання й репрезентації історії історієписання генерує як певні можливості, так й інструментальні проблеми, зокрема потребує ранжування, принаймні співвідношення різних «поворотів». Наголошується, що кожен із «великих поворотів» спричинив важливі зміни в мисленні істориків, як-от ініціював засвоєння й адаптацію інших концептуальних пропозицій, пізнавальних взірців, дослідницьких стратегій та інструментів. Зауважується, що діапазон, обсяг і темпоральний проміжок сприйняття новацій і запитів, продуркованих «великими поворотами», були вкрай нерівними, вибірковими, тривалими. На прикладі циркуляції ідей і концептів неоромантизму в українському історієписанні ХХ ст. показується, що рецепція «великих поворотів», передусім неокантіанства, суттєво відрізнялася від їх сприйняття на культурному полі російської історіографії. Підкреслюється, що побутування неоромантизму в українській історіографії ХХ ст. пов'язано з травматичною спадщиною та розмаїтими, довготривалими спробами її осмислення й поборення. Обстоюється теза, що кожен «поворот» варто розглядати як новий уявний горизонт можливостей і перспектив, котрий продукує як хвилю пізнавальних новацій та креативних експериментів, так і очевидних викликів, загроз для певної фахової спільноти.

Ключові слова: неокантіанство, соціологізація історія, феноменологія, неоромантизм, антропологічний поворот, лінгвістичний поворот, «великі повороти», українська історіографія ХХ ст.

Маркувати зрушення у свідомості, особливо пов'язані з культурними, інтелектуальними, когнітивними трансформаціями знання, завжди напрочуд складно, позаяк продукується не тільки множинність смислів, а

й постає неоднорідність і навіть суперечливість їх змісту. Тим паче, що багатоманітність, тривалість, калейдоскопічність рецепцій знакових метаморфоз соціогуманітарного знання повсякчас нав'язує контраверсійність концептуальних пропозицій, відмінність пізнавальних перспектив, ціннісних настанов, опір традицій, інерційність мислення та вічні сумніви-роздуми стосовно того місця, котре вони посіли чи мають посісти на культурній мапі.

У такому світлі недавня минувшина гуманістики постає в доволі строкатих, мозаїчних образах, або, навпаки, у вигляді тотальних, генералізованих, спрощених уявлень, які лише у загальних рисах корелюються з тією чи іншою палітрою історії національного історієписання. Недаремно трансформації знання у царині гуманістичних і суспільних наук передаються розмаїтими метафорами, як-от «виклик», «ревізія», «злам», «криза», «революція», «парадигма», «переворот», «поворот» і т. п. Останнє означення з цього метафоричного ряду стало одним із найпоширеніших маркерів для позначення/окреслення кардинальних метаморфоз знання завдяки зростаючій вестернізації наукової мови впродовж ХХ ст. До того ж людські уявлення, пов'язані з рухом у часі та просторі, були і є досить звичними, гнучкими, щоби транслювати й видозмінювати їх до потреб інших сфер знання, зокрема вживати як означення з мінливим, неоднозначним змістом і динамічними, варіативними смислами.

Зазвичай уведення метафори «поворот» до широкого обігу приписують американському філософу Р.Рорті, котрий наприкінці 1960-х рр. переформулював і спопуляризував новотвір «лінгвістичний поворот», ужитий І.Бергманом¹. Тож означення «поворот» стало доволі поширеним, а з часом перетворилося на своєрідний культурологічний маркер, яким позначають трансформації знання, передусім у контексті їх фронтальної спрямованості. Не випадково з поняттям «поворот» нині пов'язують «нові часові модальності продукування академічної історії»².

Загалом метафора «поворот» уживається щодо кардинальних, ба навіть фундаментальних перетворень соціогуманітарного знання. Проте часом навіть губишся в тих розмаїтих і, здавалося б, незчисленних «великих поворотах», які в тому чи іншому вигляді представлено на інтелектуальній мапі – ідеалістичний, натуралістичний, неокантіанський, феноменологічний, соціологічний, антропологічний, соціоісторичний, аналітичний, культурний, лінгвістичний тощо.

Якщо взяти до уваги «малі повороти», себто зрушення, так би мовити, локального масштабу й меншого значення, котрі здебільшого лімітуються певною дисциплінарною сферою чи науковим напрямом соціогуманітаристики та часто-густо породжені новаторськими авторськими проєкціями або своєрідними пізнавальними ситуаціями, то вимальовується справді-таки

¹ Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Пер. с англ. И.Хестановой, Р.Хестанова. – Москва, 1996. – С.7; Джохадзе И.Д. Неопрагматизм Ричарда Рорти. – Москва, 2001. – С.13–14.

² Зазуляк Ю. Час історіографії [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji>

феєрична й доволі плутана, розмита палітра. Адже кількість таких означень сягає щонайменше кількох десятків. Побутує навіть думка, що сучасний гуманітарій, зокрема історик, живе та працює у «справжньому вирі численних “поворотів” – від антропологічного, культурного, соціального, методологічного, історичного, лінгвістичного до візуального, просторового та матеріального»³.

Із такої перспективи питання про ту чи іншу палітру національного історієписання суттєво нюансується та фрагментується, позаяк стає полем для перехресних, конкуруючих, доповнюючих впливів, візій, концепцій. Отже, коли спробувати описати історію історіографії, послуговуючись саме цією метафорою, то постає проблема інструментальна – масштабування й ранжування розмаїтих «поворотів».

Передусім зауважимо, що саме «великі повороти» соціогуманітарного знання на рубежі ХІХ–ХХ ст., котрі відомі як неокантіанство та соціологізація минувшини, відіграли роль знакових розломів на полі «подієвої історії», з яких розпочався перехід від традиційної/класичної до модерністської/некласичної історіографії. Проте їх роль у розрізі історії того чи іншого національного історієписання видається неоднозначною, а точніше не зводиться до генералізованих спостережень, аксіоматичних положень. Адже представники фахового «цеху», котрі студіюють або пишуть історію, складають, за визначенням візантолога І.Шевченка, настільки строкату «команду», що навіть постає питання: чи всі її учасники, себто гравці, є істориками?⁴

У широкому сенсі йдеться про взаємодію, співіснування, взаємоповнення «поворотів» знання, а у вузькому розумінні – про їх сприйняття, засвоєння, переломлення, адаптацію, застосування в дослідницьких практиках і стратегіях істориків. Інакше кажучи – як це «працювало» на культурних обширах історієписання ХХ ст., зокрема на теренах української історіографії?!

Неокантіанський поворот на межі ХІХ–ХХ ст. обґрунтовано розглядають як важливу, хоч і початкову віху у трансформації новітнього соціогуманітарного знання. Тим більше, що саме неокантіанство впровадило славнозвісний поділ на науки про природу та науки про культуру/дух, який перевернув звичні уявлення про засади знання й пізнавальний процес у соціогуманітарній сфері. Один із найважливіших вислідів цієї версії трансцендентального ідеалізму асоціюють із думкою про внутрішній зв'язок між об'єктами чи предметами, котрий постає не з емпіричного спостереження, а апріорно конструюється у свідомості завдяки поняттям, що формують той або інший зміст знання.

Недаремно неогегельянець Р.Дж.Коллінґвуд обстоював тезу, що неокантіанський поділ наук став виголошенням «заяви з боку істориків, щоб їм дозволили робити свою роботу по-своєму (тут і далі курсив

³ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С.113.

⁴ Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. – 1969. – Vol.8, №3. – P.332.

наш – О.Я.) й дали їм спокій; це – такий собі немовби розкольніцький рух істориків, що прагнуть відірватися від загального організму цивілізації, уярмленої природничою наукою»⁵. У певному розумінні неокантіанський поворот був однією з варіацій багатолікого «бунту» ідеалістично налаштованих інтелектуалів супроти повсюдного засилля натуралістично-позитивістських основ, накинутах соціогуманітарному знанню у другій половині XIX ст.

Іншим виявом цієї ідеалістичної реакції стала феноменологія. Скажімо, фундатор європейської феноменології Е.Гуссерль, хоч і спричинився до дальшого розриву з традиціями першого та модернізованого або «критичного» позитивізму, проте гадав, що саме неокантіанський поділ знання згенерував потужну хвилю пізнавального релятивізму, вислідом чого стала масштабна криза наукової свідомості⁶. Більше того, на відміну від неокантіанців він наголошував на єдності знання й інтенційній специфіці його усвідомлення, позаяк намагався звільнити свідомість від апріорних настанов і переорієнтувати її на первинні засади знання, людського буття й культури.

У широкому сенсі феноменологія нав'язувала осягнення ідеальної внутрішньої структури об'єкта чи явища як вищого вияву безпосередньої даності навколишнього суспільного або культурного світу. Приміром, Б.Крупницький дотримувався думки, що феноменологія Е.Гуссерля зорієнтована передовсім на осмислення «структурної суті явищ»⁷.

Зауважимо, що феноменологія Е. Гуссерля справила поважний вплив на українського філософа-славіста Д.Чижевського. У 1931 р. Е.Гуссерль навіть дав комплементарну рекомендацію останньому, завдяки якій Д.Чижевський наступного року посів кафедру славістики в університеті міста Галле (Німеччина)⁸.

Історики та вчені-гуманітарії сприймали неокантіанські пропозиції доволі своєрідно, вибірково й суперечливо. Дехто гадав, що новації В.Віндельбанда, Г.Ріккєрта та інших неокантіанців спричинилися до нового філософського обґрунтування історизму⁹. Натомість інші звертали увагу на ту акцентовану пов'язаність пізнання зі свідомістю дослідника¹⁰, котра проголошувалася у візіях неокантіанців.

Реакції на феноменологічні розшуки були менш помітними і здебільшого походили з культурних обширів російської історіографії. Поміж українських

⁵ Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії. З лекціями 1926–1928 рр. / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К., 1996. – С.235.

⁶ Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Пер. с нем. Д.В.Скляднева. – Санкт-Петербург, 2004. – 400 с.

⁷ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.176.

⁸ Валяво І.В. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: празький період (1924–1932) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т.25: Філософія та релігієзнавство. – К., 2004. – С.84.

⁹ Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук. – Москва, 1922. – С.25.

¹⁰ Перцев В. Новые русские труды по теории исторической науки // Голос минувшего. – 1914. – №4. – С.270.

істориків феноменологію Е.Гуссерля згадували лише поодинокі вчені. Наприклад, Б.Крупницький доволі прихильно відгукувався про цей напрям, впливів якого зазнали чимало німецьких істориків 1930-х рр., зокрема медєвіст О.Гінце¹¹. Ці рефлексії вмотивовувалися тим, що Б.Крупницький розглядав концепцію феодалізму О.Гінце в розрізі ранньомодерної історії України та Східної Європи. На думку Б.Крупницького, «феноменалізм проповідував вічні правди, шукав суттєвого, працював методикою універсальної тотожності, оглядав доби як цілість»¹².

Утім найбільше істориків інтригувало те, що неокантіанський поворот уводив поняття культурної або етичної цінності до царини Клію. Тож ще до недавня панівні ідеї природничої каузальності та детермінізму у сфері історії піддавалися поважному сумніву, позаяк розгорталася масштабна ерозія усталених позитивістських образів минувшини.

Наприклад, уже молодий М.Кордуба – один із найперспективніших і найцікавіших учнів М.Грушевського – коментуючи візію Г.Ріккєрта, зауважив: «Він виходить з погляду, що історія має бути властиво історією культури. Вибір основного, історично важного з поміж величезної маси фактів не переводить він, як се робить Лямпрехт, через порівняння. *Не те найважливіше, що найбільше розповсюджене, але те, що має культурну вартість*»¹³. Отож саме пошук трансцендентальних або ідеальних цінностей (істини, суспільного блага, краси й т. п.) волею-неволею набував позаісторичного сенсу та, водночас, розглядався в неокантіанських візіях як спосіб подолання крайнощів пізнавального релятивізму.

Зрештою, визнання ролі культурної чи етичної цінності у світі історії та можливості апріорно конструювати поняття поза безпосереднім фактографічним/емпіричним досвідом спричиняло неминучу інструменталізацію дослідницьких практик. Адже таке визнання відображало осмислення того, що пізнавальний акт іманентно залежить від життєвих контекстів, соціокультурних передумов, ціннісних настанов, кінець-кінцем від фундаментальної значущості особи вченого/інтелектуала, свідомість якого повною мірою включена в навколишній соціальний і культурний світ із його багатоманітною, множинною та вкрай суперечливою взаємодією.

Ба більше, інструментальність невпинно, хоч інколи доволі непомітно, проте крок за кроком входила до історичного письма початку ХХ ст. Тому її вияви віднаходимо навіть у студіях українських учених із поважним позитивістським вишколом, які з великим скептицизмом сприймали неокантіанські новації. Приміром М.Грушевський у «Вступних замітках» до третього видання (1913 р.) першого тому своєї найголовнішої праці наголошував, що

¹¹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1955. – С.29.

¹² Там само. – С.199.

¹³ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.37. – Л., 1900. – С.1.

«не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії* як органічної цілоти від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вкляування українських епізодів в традиційну схему “государства Російского”»¹⁴.

У цьому пасажі М.Грушевського привертає увагу не так відома критика «звичайної схеми» російської минувшини, як означення історії України в розрізі конструкції, що почасти нагадує неокантіанські проєкції. Подібних означень не споглядаємо у вступі ані до першого (1898 р.), ані до другого (1904 р.) видання першого тому «Історії України-Руси», проте віднаходимо у відомій розвідці 1904 р., в якій ідеться про «конструкцію історії східного слов'янства»¹⁵.

Вочевидь не варто надмірно генералізувати це спостереження, позаяк М.Грушевський негативно сприймав неокантіанську пропозицію, передусім тезу про апріорність знання, а також доволі скептично оцінював післявоєнну феноменологію¹⁶. Тим паче, що автор «Історії України-Руси» зазвичай уникав точних і виразних означень, особливо коли йшлося про експлікацію певних понять. Та сам факт визнання того, що історія не «пишеться», а «конструюється» свідчить про чималі зрушення в мисленні істориків, котрі хоч-не-хоч засвоювали інструментальні алгоритми для концептуалізації минувшини.

Утім поміж українських істориків початку ХХ ст. складно віднайти незаперечних adeptів або принаймні палких прихильників неокантіанства. Скажімо, М.Туган-Барановський, який був більше економістом, аніж істориком, намагався синтезувати марксизм із неокантіанством за рахунок своєрідної «інтервенції» етичних настанов і цінностей на поле матеріалістичної доцільності. Проте його передусім цікавили можливості оновлення чи реформатування марксизму задля кращого пояснення метаморфоз тодішнього світу праці та капіталу, ніж інструментальні трансформації соціогуманітарного знання¹⁷.

Подібні застереження стосуються й концептуальних пошуків правника та філософа Б.Кістяківського, котрий від поміркованого марксизму еволюціонував до трансцендентального ідеалізму, зокрема прагнув

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI віка. – К., 1991 [репринт 3-го вид.]. – С.4.

¹⁵ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства [Отд. оттиск из сборника «Статьи по славяноведению»]. – Санкт-Петербург, 1904. – С.7.

¹⁶ *Грушевський М.* [Рец.] Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921. – XII, 352 S.; La mentalité primitive par L.Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F.Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölnen Vierteljahrshäfte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshäfte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1–2) // Україна. – 1924. – №4. – С.152.

¹⁷ Див., напр.: *Туган-Барановський М.И.* Теоретические основы марксизма. – 3-е изд. – Москва, 2003. – 224 с.

сполучити неокантіанську філософію з позитивістськими методами студіювання соціального світу¹⁸. До того ж Б.Кістяківський був наближеним як до російської, так і німецької академічної спільноти. Якщо взяти до уваги те, що він зазнав помітних впливів свого приятеля – німецького соціолога Г.Зіммеля¹⁹, котрий на той час переживав етап розшуків трансцендентальних форм у вивченні суспільства поза природною каузальністю, то загальна спрямованість інтелектуальних метаморфоз Б.Кістяківського видається вповні очевидною. Не випадково М.Шаповал називав його «*типовим інтелігентом-неокантіанцем* і членом рус[ької] партії “конституційних демократів”»²⁰.

Мабуть, серед істориків неокантіанські впливи найпоследовніше простежуються у працях українського архівіста В.Веретенникова. Останнього з певними застереженнями можемо розглядати як учня відомого своїми оригінальними методологічними зацікавленнями російського історика О.Лаппа-Данилевського (за студентських часів)²¹. Його методологічні пропозиції хоч і пов'язують із неокантіанством, але нині сприймаються у загальній феноменологічній перспективі з огляду на відомі погляди про єдність світу та знання про нього, котрі конфронтували з філософськими візіями представників баденської школи²². Водночас теза О.Лаппа-Данилевського про «чужу одухотвореність» становила наріжну вісь його епістемологічних новацій, які сучасні дослідники тлумачать у коекзистенційному дусі²³.

У цьому світлі інструментальні проекції В.Веретенникова впродовж 1920-х рр. тією чи іншою мірою тяжіли до пошуків О.Лаппа-Данилевського. Скажімо, означення В.Веретенникова, у котрому історичний факт трактувався як установлення відповідних взаємовідносин між психічною індивідуальністю та культурним середовищем²⁴, безперечно постало в річищі поглядів О.Лаппа-Данилевського²⁵.

Проте, як і його російський наставник, В.Веретенников ставився до візій Г.Ріккєрта й В.Віндельбанда з чималим скепсисом, зокрема неоднозначно сприймав неокантіанські висліди про інструментальне призначення

¹⁸ Стельмах С.П. Исторична думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1997. – С.136–137.

¹⁹ Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С.52–57.

²⁰ Шаповал М. Українська соціологія. – Прага, 1927. – С.6.

²¹ Веретенников В.И. Памяти дорогого учителя // Русский исторический журнал. – 1920. – Кн.6. – С.204–205; Матяш І.Б. Василь Веретенников – видатний архівознавець // Її ж. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2002. – С.142–143.

²² Медушевская О.М. Феноменология культуры: концепция А.С.Лаппо-Данилевского в гуманитарном познании новейшего времени // Исторические записки. – Вып.2 (120): Памяти акад. И.Д.Ковальченко. – Москва, 1999. – С.132–134.

²³ Румянцева М.Ф. Концепт «признание чужой одушевленности» в русской версии неокантіанства // Cogito: Альманах истории идей. – Вып.2. – Ростов-на-Дону, 2007. – С.35–54.

²⁴ Веретенников В. К построению понятия об историческом факте // Наука на Украине. – №2 (апрель). – Х., 1922. – С.37–38.

²⁵ Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории: Посobie к лекциям, читаным студентам Санкт-Петербургского университета в 1910/11 учебном году. – Вып.2: Теория исторического познания. Методы исторического изучения. – Санкт-Петербург, 1913. – С.319–330.

культурних цінностей²⁶. У схожому сенсі постають і роздуми В.Веретенникова про множинну випадковість як відображення специфічності історичного знання, котрі здебільшого апелювали до концептуальної пропозиції В.Віндельбанда²⁷.

Урешті, неокантіанські новації сприймалися й засвоювалися на обшарах українського історієписання вельми епізодично та вкрай вибірково. Такі відмінності рецепції неокантіанства особливо рельєфно вимальовуються в порівнянні з російською історіографією початку ХХ ст., в якій ця філософська течія стала одним із наріжних орієнтирів у царині багатоманітних методологічних пошуків²⁸.

Більше того, поміж українських істориків доволі складно віднайти таких прихильників неокантіанства, для яких воно посіло б місце чільного дороговказу в інструментальних пробах і концептуальних проєкціях. Натомість у російській історіографії неокантіанські пізнавальні зразки залишалися доволі помітними та використовуваними в дослідницьких практиках упродовж 1920-х рр. Згадаємо, приміром, відому дискусію 1928 р. у соціологічній секції Товариства істориків-марксистів навколо візії Д.Петрушевського, котрого звинувачували в апології спершу поглядів неокантіанців, згодом – знаного німецького соціолога М.Вебера²⁹.

На відміну від неокантіанства соціологізація історії сприймалася українськими істориками в її найрізноманітніших виявах, формах і проєкціях. Багатьом вона видавалася, метафорично кажучи, миродайним дороговказом як у сфері наукової концептуалізації, так і у царині громадсько-культурних практик. Не випадково під час обговорення проєкту заснування Української академії цій науці відводили особливу роль, оскільки вважали, що «соціологія існує цілком реально в виді величезного наукового матеріялу не лише зібраних спостережень і фактів, а й *узгаальнень високої наукової ваги*»³⁰.

Звісно, така масштабна трансляція соціологічних ідей і концептів до царини Клію відображала тотальний процес соціологізації знання на початку ХХ ст., котрий, за висловом російського соціолога П.Сорокіна, розгорнувся в найрізноманітніших сферах, як-от юриспруденція, історія, антропологія, психологія, мистецтво, мораль, релігія, політологія, економіка тощо³¹. Водночас соціологізація історії якоюсь мірою була відображенням соціокультурних вимог і пізнавальних запитів початку ХХ ст.

²⁶ Веретенников В. К построению понятия об историческом факте. – С.44–45.

²⁷ Веретенников В. Два этюда по технике исторического исследования. I. Ещё о понятии случайности в технике исторического исследования // Наукові записки: Праці Науководослідчої катедри історії європейської культури. – Вип.3: Присвячується почесному голові катедри академіку В.П.Бузескулу. – Х., 1929. – С.339–350.

²⁸ Синицын О.В. Неокантинская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Казань, 2000. – С.25, 29–31.

²⁹ Диспут о книге Д.М.Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // Историк-марксист. – 1928. – №8. – С.79–128.

³⁰ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.XXX.

³¹ Сорокин П.А. Общая социология // *Его же*. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.172.

Ці настанови та впливи по-різному актуалізувалися, формулювалися і транслювалися на культурне поле українського історієписання. Наприклад, політик М.Шаповал – приятель згаданого П.Сорокіна, наголошував, що

«українська суспільно-політична відродженська думка вже впритул стала перед переконанням: відродження народу, як суспільний процес, може бути зрозумілий і пояснений тільки соціологічно і навіть основне питання практичної політики – куди і якими шляхами мусить іти народ – знайде відповідь тільки в соціології»³².

Найвизначніший український історик М.Грушевський у вступі до свого тому (1909 р.) «Історії України-Руси» підкреслював, що минувшину варто сприймати з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*»³³. О.Пріцак навіть дотримувався думки, що «томи 1–6 писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи – *соціологом-істориком*»³⁴. Утім ця оцінка рівня соціологізації історії в монументальному багатотомнику М.Грушевського – очевидне перебільшення, хоч означення масштабу відповідних впливів на його наукові практики вповні адекватне. Достатньо згадати про М.Грушевського як фундатора Українського соціологічного інституту, так і як автора відомої студії – «Початки громадянства (генетична соціологія)» (Відень, 1921 р.).

Загалом про значення соціологізації знання у царині суспільних і гуманітарних наук промовисто свідчить сентенція М.Грушевського, котрий порівнював ці трансформації з відкриттями у фізиці. У рецензійному огляді 1924 р. він стверджував:

«Паралельно з тим, як геніяльний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій роботні йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних досягнень досліді над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин»³⁵.

Та М.Грушевський не був поодиноким українським істориком, у чийх студіях проступали соціологічні впливи. За великим рахунком, соціологізація минувшини в тому чи іншому вигляді простежується в текстах, дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях багатьох фахівців, особливо впродовж 1920-х рр. Достатньо згадати лише теорію «єдиного процесу»

³² Шаповал М. Українська соціологія. – С.4.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С.VIII.

³⁴ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С.29.

³⁵ Грушевський М. [Рец.] Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.146.

М.Слабченка³⁶, концепцію «господарської автономії України» О.Оглоблина³⁷, пропозицію К.Грушевської щодо соціологічного прочитання і тлумачення українського героїчного епосу³⁸, новаторські спроби осмислення історії Гетьманщини у правничому й соціологічному розрізі в оригінальних працях Л.Окіншевича³⁹, марксистсько-більшовицьке перелицювання української минувшини у студіях М.Яворського⁴⁰ тощо.

Більше того, соціологічні інтенції на ниві студіювання українського минулого загалом та історії національної історіографії зокрема доволі яскраво проступають у працях Д.Багалія⁴¹, О.Гермайзе⁴², Н.Мірзи-Авак'янц⁴³, В.Петрова⁴⁴, К.Штепи⁴⁵ та ін. Соціологічні мотиви віднаходять й у працях економістів і статистиків, передусім К.Воблого, М.Птухи⁴⁶.

Власне, 1920-ті рр. були своєрідним, а в певному розумінні унікальним періодом в історії української історіографії, коли соціокультурні передумови й інтелектуальні впливи продукували нові та яскраві творчі експерименти. На думку О.Субтельного, в «ті неймовірні 1920 роки наші історики мали *esprit de corps* (корпоративний дух – О.Я.). *Здавалося, що нове суспільство росте і можливостям себе виявити нема кінця*»⁴⁷. Б.Крупницький уважав, що 1920-ті рр. стали часами «*культурного ренесансу в советській Україні*»⁴⁸.

Соціологізація минувшини транслиювалася до українського історієписання в найрізноманітніших формах і виявах. Недаремно в текстах істориків споглядаємо апеляції до більш або менш ортодоксального чи ревізійністського

³⁶ Слабченко М. [Рец.] Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.557.

³⁷ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.] 1925. – С.4.

³⁸ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. – [К.] 1927. – С.ХІІІ–ССХХ; *Ї ж.* Деякі питання про народні думи // Там само. – Т.2 корпусу: тексти №14–33 і передмова К.Грушевської. – Х.; К., 1931. – С. VII–XXX.

³⁹ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.254.

⁴⁰ Багалій Д. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: Яворський М.І. Нарис історії України. – К.: ДВУ, 1923. – Ч.1. – VIII, 188 с.) // Червоний шлях. – 1923. – №9. – С.145–161.

⁴¹ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // *Його ж.* Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.203–334.

⁴² Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – №2/3. – С.125–145; *Його ж.* В.Б. Антонович в українській історіографії // Там само. – 1928. – №5. – С.17–32.

⁴³ Мірза-Авак'янц Н. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. – Ч.І. – Х., 1929. – 246 с.

⁴⁴ Петров В. Пантелімон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість – Т.1. – К., 1929. – VI, 572 с.

⁴⁵ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема і школа М.Грушевського // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. – Вип.12. – Ніжин, 1932. – С.46–74.

⁴⁶ Див.: Шатовал М. Українська соціологія. – С.9.

⁴⁷ Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. – 1979. – №12. – С.36.

⁴⁸ Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Український збірник. – Кн.2. – Мюнхен, 1955. – С.27.

марксизму, відомих концептів паризької соціологічної школи, передусім ідей Е.Дюркгайма, Л.Леві-Брюля⁴⁹, соціологічних візій М.Ковалевського, К.Тахтарьова, концепції «буржуазного духу» В.Зомбарта, теорії граничної корисності австрійської економічної школи Е.Бем-Баверка, К.Менгера, конструкцій циркуляції чи коловороту еліт за версіями В.Парето й Г.Моски тощо.

Утім дослідницькі практики більшості українських істориків розгорталися не шляхом сполучення соціологізації знання з неокантіанством або феноменологією, а за рахунок запровадження ірраціональних, інтуїтивних компонентів неоромантизму до концептуальних пропозицій та інструментальних проб. Ця засаднича відмінність національного історієписання перших десятиліть ХХ ст. значною мірою визначила стильову палітру історичного письма та горизонти концептуалізації, котрі тією чи іншою мірою тяжіли до неоромантизму.

Видається, що саме неоромантизм, точніше його розмаїті проєкції, убрані у шати державництва, стали тією наріжною віссю, навколо якої розгорталися концептуальні пропозиції та методологічні пошуки українських істориків упродовж першої половини ХХ ст. Саме циркуляція неоромантизму значною мірою формувала специфіку української рецепції ряду «великих поворотів» соціогуманітарного знання.

Неоромантичні візії історії спиралися на своєрідну, часто-густо еkleктичну мішанину елементів позитивізму, традиційного романтизму, неокантіанства, дарвінізму, нового віталізму, расово-антропологічних і соціологічних теорій кінця ХІХ – початку ХХ ст. тощо. У широкому розумінні неоромантизм як культурне явище репрезентував інший взірець світосприйняття, порівняно з традиційним романтизмом, оскільки був способом осягнення соціокультурних трансформацій перехідного часу на рубежі століть⁵⁰.

Ба більше, традиційний конфлікт колективного та персональних героїв, властивий старому чи класичному романтизму ХІХ ст., трансформувався в неоромантичних концепціях початку ХХ ст. у своєрідне конфронтаційне поле з соціальною й національною підосною, на якому змагалися та співіснували різні класи, верстви, прошарки, групи, раси, нації, народи, етноси тощо. Причому ця конфронтація переважно представлена у вигляді персоніфікації історичних діячів, які формулюють і репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних або національних спільнот, наприклад у часи революційний потрясінь⁵¹.

⁴⁹ *Грушевський М.* Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1926 / За ред. К.Грушевської. – Вип. 1/2. – [К.,] 1926. – С.112–117.

⁵⁰ *Луков В.А.* Французский неоромантизм. – Москва, 2009. – С.4–5.

⁵¹ *Ле Бон Г.* Французька Революція та психологія революцій (Уривок) / Пер. В.Скоропис-Йолтуховської // Хліборобська Україна. – Кн.2, зб.2/4. – Відень, 1920/1921. – С.146–165.

Вислідом такої концептуалізації став харизматичний герой («велика людина»), котра виступала на історичній авансцені як репрезентант, або, навпаки, генератор ідеї-ідеалу, рупор колективних устремлінь і почувань, що відображають скороминушість соціального, національного та нескінченість духовного буття. Здібності, геніальність або провіденціальний дар «великої людини» полягав в її месіанському призначенні – осягнути й подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою, сірою дійсністю.

Конфлікт харизматичного героя з суспільним середовищем був зорієнтований на мобілізацію «мас», прищеплення їм волонтаристських й оптимістичних устремлінь, апологію героїзму як жертвовної дії та акту самозречення задля переборення настроїв декадансу на рубежі XIX–XX ст. або негативних почувань міжвоєнних 1920–1930-х рр.

Така героїзація історії представляла собою досить незвичну концептуальну мішанину неоромантичного ірраціоналізму, органіцизму, віталізму та соціологізованого знання, передусім елементів «соціальної механіки» в дусі ідей В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, Е.Дюркгайма, К.Маркса, М.Вебера або інших популярних теорій кінця XIX – початку XX ст. Заразом ця персоналізація історії спричинилася до нових численних рефлексій щодо побутування і призначення провідних героїв на підмостках минувшини⁵².

Таким чином, неоромантизм «винайшов» нового героя часів модерну, котрий переосмислював, «перевідкривав» світ національного, соціального та культурного буття, зокрема постулював єдність буденного й високого, матеріального та ідеального, дійсного й ілюзорного тощо. За афористичним висловом німецького філософа та історика Е.Трельча, неоромантики прагнули «подолати *історизм* *через історизм*»⁵³.

Такі розшуки відображали кризу ідеалів класичного раціоналізму з постульованим документальним об'єктивізмом, що генерувало важливі зміни в культурній рецесії. Приміром, одне з ключових означень-маркерів суспільних і гуманітарних наук початку XX ст. – поняття «життя» сприймалося як первісна дійсність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передуює поділу світу на реальне та ідеальне (А.Берґсон, В.Дільтей, Г.Зіммель, Ф.Ніцше та ін.).

Означені трансформації докорінно змінювали звичну конфігурацію авансцени минувшини, притаманну класичному історієписанню XIX ст. у його романтичній чи позитивістській проекції. Та ще більше перетворювалися «декорації» самої сцени, у межах якої вибудовувалося чи конструювалося історичне дійство, порівняно з пізнавальними взірцями доби класичного історизму.

⁵² Національний герой та його культ // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). – 1924. – №10. – С.146–149.

⁵³ Трельч Э. Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. М.И.Левина, С.Д.Сказкина. – Москва, 1994. – С.503.

Отож харизматичний герой у неоромантичних візіях був зорієнтований не стільки на пошук абсолютних цінностей, скільки на своєрідну «матеріалізацію» політичної, соціальної чи національної мрії у відповідно спроектованій будові чи ідеалістичній конструкції – державі, «довершеному» суспільстві, релігійному культі, витонченій культурі чи високій цивілізації й т. п. Досягнення мрії неминуче продукувало акт героїчної або жертвовної дії, котра освячувала, легітимізувала призначення харизматичної постаті чи «великої людини» на історичних теренах.

Німецький соціолог К.Мангайм уважав, що такі методологічні експерименти варто розглядати як спробу поставити питання про пізнаваність ірраціональних елементів⁵⁴, себто намагання побороти чи навіть відкинути давні традиції. Утім способи й засоби «поборювання» та рефлексювання, до яких удавалися неоромантики на теренах історієписання, вирізнялися своєю множинністю та різноманітністю.

Урешті неоромантизм був лише однією з багатьох стильових течій на рубежі ХІХ–ХХ ст., вплив якої у жодному разі не може бути прирівняний до наслідків масштабних когнітивних трансформацій, спричинених «великими поворотами» знання в історії науки загалом та історії історіографії зокрема. Та неоромантизм відігравав своє специфічне призначення як доповнюючий, додатковий, а у чомусь альтернативний спосіб культурного й суспільного перекроювання проекту модерну. Адже таке переформатування розгорталося в річищі модерністського синкретизму, динамічної, суперечливої фрагментарності, мозаїчності світу культури та, водночас, тотальної політичної доцільності й масованої ідеологічної заангажованості в «епоху крайнощів» чи «добу катастроф» за означенням Е.Гобсбаума⁵⁵.

За таких соціокультурних передумов, інтелектуальних настроїв, психологічних реакцій, політичних обставин і культурних рефлексій значення неоромантизму було затребувано й піднесено на нечувану висоту. Саме цей пізнавальний сценарій реалізований у національному історієписанні після поразки Української революції 1917–1921 рр., яка стала свого роду критичною точкою й, заразом, травматичною спадщиною для більшості тогочасних українських інтелектуалів.

Взірцевий приклад сполучення неоромантизму з соціологізацією історії в українській історіографії 1920-х рр. споглядаємо в концепції «класократичної монархії» історика й політичного мислителя В.Липинського. Л.Білас доволі категорично, хоч і небезпідставно назвав його «останнім нашим істориком на велику міру»⁵⁶. Вочевидь, витоків неоромантичної концептуалізації В.Липинського варто дошукуватися ще в передвоєнних часах, себто до

⁵⁴ Мангейм К. Социология культуры: Избранное / Пер. с англ. Л.Ф.Вольфсон, А.В.Дранов. – Москва; Санкт-Петербург, 2000. – С.353.

⁵⁵ Гобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914–1991) / Пер. с англ. Е.М.Нарышкиной, А.В.Никольской. – Москва, 2004. – 632 с.

⁵⁶ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Л., 2002. – С. 40.

Першої світової війни⁵⁷. Проте у завершеному вигляді його неоромантична конструкція постала впродовж першої половини 1920-х рр.

Концептуальна пропозиція В.Липинського повною мірою відображала модерністські чи неокласичні трансформації соціогуманітарного знання, зокрема інструментальні й концептуальні новації М.Вебера, Л.Гумпловича, К.Маркса, Р.Міхельса, Г.Моски, Ф.Опенгаймера, В.Парето, Г.Ратценгофера⁵⁸. Навіть ідеологічно ворожий до В.Липинського М.Яворський відзначав соціологічну підоснову його поглядів та обстоював думку, що «“клясократична” теорія Липинського, яка, до речі сказати, досить влучно засвоїла собі методи історичної діялектики, збудована за формальними категоріями марксистської діялектики»⁵⁹.

Здебільшого В.Липинський оперує термінологічною тріадою, котра репрезентує три способи організації національної аристократії. Автор формулює свої установчі концепти у вигляді трьох циклів державного правління і трьох історичних станів побутування нації – класократія (органічний спосіб утворення аристократії), демократія (хаотичний спосіб) та охлократія (механічний спосіб).

Така конструкція почасти нагадувала циклічні теорії М.Данилевського, А.Тойнбі, О.Шпенглера. Та вона суттєво відрізнялася в інструментальному плані, позаяк зазначені мислителі послуговувалися іншими поняттями – «культурно-історичний тип» (М.Данилевський), «цивілізація» (А.Тойнбі), «культура» (О.Шпенглер).

Натомість провідним операційним інструментом В.Липинського стало поняття «нація», котре доволі помітно корелювалося з циркуляцією національної аристократії (еліти) в дусі теорій В.Парето, Г.Моски та ін. «Вже свого часу відомий італійський соціолог Парето висловив думку, що історія є по суті циркуляцією еліт, думку і так нам відому, бо на ній побудована ціла соціологічна система В.Липинського», – відзначав Б.Крупницький⁶⁰.

Недаремно В.Липинський повсякчас обстоював тезу про «постійне відновлення або зміну аристократій»⁶¹, яка нагадує розумування італійського вченого. Згадаємо, наприклад, знаменитий афоризм В.Парето («Історія є кладовищем аристократій»)⁶², співзвучний думкам автора «Листів до братів-хліборобів».

⁵⁷ Л.Р.Б. [Білас Л.Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // *Липинський В. Твори* / Ред. Л.Білас. – Т.2. – С.XVII–XCVIII; *Bilas L. The Intellectual Development of V.Lypyn'skyj: His World View and Political Activity before World War I* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.263–285.

⁵⁸ *Isajiw W. The Political Sociology of Vjačeslav Lypyn'skyj* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.287–301.

⁵⁹ *Яворський М.* Сучасні течії серед української історіографії // *Його ж.* На історичному фронті. – Т.1. – Б. м., 1929. – С.202.

⁶⁰ *Крупницький Б.* Основні проблеми... – С.98.

⁶¹ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.188.

⁶² *Парето В.* Компендиум по общей социологии / Пер. с ит. А.А.Зотова. – Москва, 2008. – С.313.

Окрім того, В.Липинський уводив три основних соціальних типи, які формалізував у світлі їхніх суспільних функцій. Зокрема він акцентував увагу на їх становищі, котрі вони посідають щодо продукції, ідеології та меча – войовник-продуцент, войовник-непродуцент і невойовник-продуцент (непродуцент)⁶³. Три основних соціальних типи відповідають трьом методам здобування та організації влади – класократії, охлократії, демократії. Власне, термін «класократія» – наріжний камінь у концепції В.Липинського, котра представлена як інтелектуальний та практично-політичний рецепт для української еліти й суспільства 1920-х рр.

Таким чином, концептуалізація В.Липинського плавно перетікає у циклічне представлення світу минувшини як коловороту націй у пошуках релігійно-морального сенсу історичного буття: «Класократія, демократія, охлократія – ось ці три вічно повертаючи стадії, через які проходять в своєму життю нації і через які, по трупах тих націй, що померли здеморалізувавшись, йде людськість своїм тернистим шляхом на висоти, до Бога...»⁶⁴.

Вплив візії В.Липинського на дослідницькі практики українських істориків ХХ ст., особливо впродовж 1920–1930-х рр., був колосальним, оскільки його розглядали як одного з фундаторів державницького напрямку⁶⁵. Державницькі/неоромантичні устремління, ініційовані В.Липинським, простежуються не тільки у студіях еміграційних істориків, а і в історичному письмі на обширах підрадянської України, принаймні до початку 1930-х рр.⁶⁶ Відзначимо, що О.Оглоблин – чільний представник генерації істориків 1920-х рр. – дотримувався думки, що практично вся тодішня історіографія в УСРР перебувала на «державницьких позиціях»⁶⁷.

У певному розумінні концептуальна пропозиція В.Липинського була цікавою інтелектуальною та культурною спробою переосмислення й подолання травматичної спадщини, котра постала після поразки Української революції 1917–1921 рр. Тим паче, що гвалтовно обірвані проекти українського історієписання на рубежі 1920–1930-х рр. перманентно актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань, який на еміграції продукував державницькі/неоромантичні устремління навіть по другій світовій катастрофі.

Більше того, межа 1929–1930 рр. стала тим вододілом, який ознаменував кардинальний інтелектуальний і духовний злам. Відтоді у середовищі українських учених-гуманітаріїв відбувається остаточне усвідомлення та

⁶³ Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.6, кн.1. – С.408.

⁶⁴ Там само. – С.209.

⁶⁵ Pritsak O. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.245–262.

⁶⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.6; Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // Його ж. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак. – Т.2. – К., 1994. – С.139.

⁶⁷ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (19/20). – New York, 1957. – P.360–361; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.11.

сприйняття періоду 1920-х рр. із ліберальними чи відносно «нормальними» умовами наукової діяльності як знакової «точки неповернення» на теренах УСРР⁶⁸.

Зрештою тотальна радянська наука більш ніж на півстоліття відгородила українську історіографію від провідних трендів і «великих поворотів» соціогуманітарного знання ХХ ст. Натомість було нав'язано єдину й універсальну монометодологію у вигляді догматичної радянської версії марксизму. За іронією долі, суцільно спотворені концепти марксистсько-ленінської соціологізації стали практично єдиним способом продукування знання для істориків у СРСР. У першій половині 1930-х рр. ці настанови впроваджувалися за схемою М.Покровського, а після «розвінчання» московської школи істориків-марксистів – за мінливими актуалізованими вимогами ідеологічної й політичної кон'юнктури тоталітарного режиму.

Отож кінець доби відносно «нормальної» науки 1920-х рр. в УСРР став ще одним важливим соціокультурним чинником, який посилював й актуалізував запити, пов'язані зі спробами осягнути, пояснити, оцінити травматичну спадщину у середовищі наукової еміграції, згодом української діаспори. Більше того, колосальний масштаб перманентно загострених, різноманітних і суперечливих травматичних впливів на формування культурної палітри українського історієписання ХХ ст. й до сьогодні ще не вповні осмислений.

Однак культурна палітра української історіографії поза межами радянської України була доволі багатоманітною, що пояснювалося як відмінними умовами еміграційного побутування, пов'язаністю з різними інституціональними осередками, так і появою нового покоління істориків. «Специфічною характеристикою цієї генерації, – відзначав О.Оглоблин, – був *безпосередній контакт із західноєвропейською історичною наукою* й інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у студіях з української історії»⁶⁹.

Так чи інакше, проте більш динамічне академічне середовище української еміграції досить розмаїто сприймало нові тренди та реагувало на них, зокрема на «великі повороти» на теренах соціогуманітарного знання. Вочевидь, становище еміграційної науки зумовлювало специфічну обмеженість і вибірковість такої рецепції, позаяк остання локалізувалася традиційними сферами зацікавлень, як-от політична історія, суспільно-політична думка, міжнародні взаємини тощо. Та від 1930-х рр. дедалі більше істориків на еміграції сприймали домінування державницьких ідеалів і настанов в українському історієписанні з низкою застережень, а то й зовсім у негативному світлі. Наприклад, М.Антонович обстоював думку, що

«головною хибою цього (державницького – О.Я.) напрямку була односторонність, яка вишукувала в історії властиво лише те, що можна було підтягнути під ідеали модерної націо-

⁶⁸ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія [На правах рукопису; вступ. ст. В.Янева]. – Мюнхен, 1971. – С.76.

⁶⁹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P.415.

нальної держави. Причина цьому лежала в обставинах післяверсальської Європи, де можливості до повного, всебічного розвитку мав лише той нарід, який з Світової війни вийшов із власною суверенною державною організацією»⁷⁰.

Заразом дедалі більше ширилися спостереження й міркування про однобічність і навіть архаїчність старих концептуальних пропозицій української історіографії щодо засадничих історичних явищ, подій і процесів⁷¹.

По Другій світовій війні чимдалі сильніше давалися взнаки й інші соціокультурні запити та пізнавальні перспективи, котрі перетікали і транлювалися на поле української еміграційної/діаспорної історіографії. Останні були пов'язані з кардинальними трансформаціями концептуального горизонту повоєнної європейської соціогуманітаристики, хоч парадигматичні взірці тодішнього українського історієписання тяжіли до реактуалізації й переосмислення травматичних подій часів Української революції 1917–1921 рр. Скажімо, самобутній філософ М.Шлемкевич у статті, написаній 1951 р., підкреслював:

«Думка українського суспільства досі неспокійно кружляє довкола тих подій. Вони впродовж тридцяти чотирьох років є головним змістом українського мислення, а відношення до тих років ще досі визначає ідейні і політичні постави в самому українстві. Навіть велика трагедія, пережита в другій світовій війні, не відгородила наших думок від тих часів»⁷².

Культурне поле європейської соціогуманітаристики після 1945 р. формувалося під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного поєднання дослідницьких практик і методологічних підходів із різних наук, сфер соціального життя. Та світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до інтелектуальних, культурних, духовних експериментів і новацій. Молодий український історик-емігрант Л.Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував тодішні світовідчужання європейських інтелектуалів як кризу «образу історії» модерної людини⁷³.

У світлі таких суспільних запитів, культурних настанов, етичних ідеалів людська діяльність втрачала звичну детермінованість чи очевидну каузальність, що начебто продукувалися самими об'єктами або суб'єктами історичного буття. Натомість розгорнулися й набули великої популярності інтелектуальні й культурні тренди, пов'язані з персоналізмом, екзистенціалізмом, культурною антропологією тощо.

⁷⁰ Антонович М. Історія України. – Т.1: Княжа доба. – Прага, 1941. – С.6–7.

⁷¹ Роля Січи в історії України [про доповідь Б.Крупницького в Українському науковому інституті у Берліні 7 липня 1933 р.] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1933. – 22 серпня. – №194. – С.3.

⁷² Шлемкевич М. 1917–20 роки й українське суспільство // Сучасність. – 1971. – №5. – С.87.

⁷³ Білас Л. Криза нашого образу історії... – С.27.

Кардинально змінювалися й масштаби історичної концептуалізації та репрезентації. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики ознаменувала поступовий і доволі тривалий, але безупинний, перехід від ери макроісторії – «масової», знеособленої, що домінувала впродовж першої половини ХХ ст., до мікровізій, локальних, крайових, обласних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, апогей яких припав на 1960–1970-ті рр., а в деяких країнах навіть на 1980–1990-ті рр.⁷⁴, отримавши метафоричну назву «антропологічного повороту».

Утім низка філософів і культурологів воліють вести мову не про якийсь єдиний «зсув», а послідовність пов'язаних або автономних трансформацій знання, принаймні у сенсі множинності та багатоманітності антропоцентричних метаморфоз у різних дисциплінарних світах і культурних сферах, які корелюються між собою⁷⁵. Тож антропологічний поворот у тому чи іншому вигляді репрезентується як цілий ряд «антропологічних поворотів» знання.

Ідеї й концепти антропологічного повороту визрівали ще на початку ХХ ст. Приміром, антропологічні інтенції та зацікавлення Е.Дюркгайма, його учнів у межах паризької соціологічної школи, котрі студіювали первісну культуру і структуру маленьких, екзотичних, часто-густо відсталих від тодішньої сучасності суспільств, дедалі більше спонукали до масштабного переосмислення практик власне істориків, що особливо виявилось на початку 1960-х рр.⁷⁶

Та порівняно з іншими «великими поворотами» антропологічний поворот був чимось більшим, аніж масштабна трансформація соціогуманітарного знання, позаяк ішлося про суцільне аксіологічне переформатування самої системи координат буття західного, передусім європейського, світу. Ба більше, цей поворот репрезентував становлення нової європейської людини на основі цінностей післявоєнного світу, котрі формувалися під знаком олюднення, гуманізації життя, думки, суспільства й відповідних культурних і соціальних практик.

За метафоричним означенням антропологічного повороту у царині історієписання перехувувалася низка багатоманітних, динамічних, колоритних дослідницьких практик і стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-нарративів. Адже багатство масштабів, контекстів і ракурсів представлення історії, передусім строкатість та мінливість культурного, соціального, національно-регіонального й багатьох інших шарів сконструйованої минувшини, підважили одну з найважливіших функцій «великого тексту» – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик.

⁷⁴ Вульф К. Антропология: История, культура, философия / Пер. с нем. Г.Хайдаровой. – Санкт-Петербург, 2008. – С.59.

⁷⁵ Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: Двенадцать лекций / Пер. с нем. М.М.Беляев, К.В.Костин, Е.Л.Петренко, И.В.Розанов, Г.М.Северская. – 2-е изд., испр. – Москва, 2008. – С.82, 272–273.

⁷⁶ Burrow J. A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. – New York, 2008. – P.462–463.

Недаремно в текстах молодих українських інтелектуалів проступали новітні інтенції й рефлексії. Як наголошував згаданий вище Л. Білас:

«Нині кожному відомий вислів, що “кожна генерація стоїть перед завданням писати історію наново”. В обличчі надзвичайно швидкого поступу в усіх галузях (а головне технічних) людського знання, а також воєнних та революційних потрясінь, які пережили навіть молодші серед нас, ледве чи хтось буде брати цей вислів під сумнів. *Зате багато менше очевидним від потреби писати історію “наново” є засяг і обсяг цієї “новизни”*»⁷⁷.

Однак настрої й ідеї, котрі ширилися в річищі антропологічного повороту, потрапляли на старе культурне поле еміграційної історіографії. Загалом незавершеність інтелектуальних поррахунків українського історієписання міжвоєнної доби – 1920–1930-х рр., які підживлювалися зростаючою ідеологічною конфронтацією з радянською історіографією в умовах біполярного світу, визначили паліативний, вибірковий і дуже обмежений характер реценції західних новацій. Власне, саме нереалізованість низки концептуальних пропозицій з обсягу соціологізації, феноменології, котрі відігравали ключову роль у переході від класичної до некласичної історіографії, суттєво впливала, ба навіть творила ту хитку рівновагу між консервуючими національними традиціями історичного письма та вимогами й викликами світової соціогуманітаристики після 1945 р.

Звісно, інтенсивність і категоричність неоромантичних устремлінь середини ХХ ст. істотно поступалася міжвоєнній добі, в яку виник та поширився державницький напрям в українському історієписанні. Проте інтелектуальна опозиція «народницький – державницький напрями» все ж таки посідала чільне місце в дослідницьких практиках багатьох істориків-емігрантів і після 1945 р.⁷⁸ Щоправда, дедалі частіше споглядаємо намагання дослідників вийти поза межі цього «зачарованого» народницько-державницького кола: пропозиції історіографічного синтезу (Б.Крупницький, Л.Окіншевич)⁷⁹, теорія «історичних епох» (В.Петров)⁸⁰, спроби пов'язати відомі культурні та цивілізаційні концептуалізації з українською історією⁸¹ й т. п.

⁷⁷ Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О.Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – №7. – С.45.

⁷⁸ Г-ка В. Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей // Голос державника (Авгсбург). – 1947. – №2. – С.12–29; Мацяк В. Галицько-Волинська держава 1290–1340 у нових дослідках: Огляд історіографії та проблематики. – Августбург, 1948. – 23 с.

⁷⁹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.1–6; О-ч Л. [Окіншевич Л.] [Рец.] Крупницький Б. До методологічних проблем української історії // УВАН: Секція історична: І. Праці конференції історичної групи 6 липня 1946. – Августбург: УВАН, 1946. – 23 с. // Україна (Париж). – 1949. – №2. – С.137–138.

⁸⁰ Бер В. [Петров В.П.] Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). – 1948. – №10. – С.4–8.

⁸¹ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вістник (Рейнсбург). – 1948. – №1. – С.20–30; Його ж. Україна між Заходом і Сходом // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1957. – №7 (липень). – С.1, 7; №8 (серпень). – С.9; №9 (вересень). – С.6; №10 (жовтень). – С.2; №11 (листопад). – С.2; №12 (грудень). – С.7; 1958. – №1 (січень). – С.8; О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). – 1952. – №8. – С.611–615; Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold

Зауважимо, що антропологічні мотиви, інтенції та запити проступали в післявоєнних практиках і текстах окремих українських істориків. Скажімо, Б.Крупницький доволі промовисто декларував антропоцентричність своїх поглядів:

«[...] я не належу до істориків-об'єктивістів, які хочуть з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. *Ми творимо історію і ми є її носіями. Цей "суб'єктивний підхід" примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію»*⁸².

Водночас Б.Крупницький, котрого І.Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував як історика з «нахилом до філософської рефлексії»⁸³, доволі виразно описував ту зміну дослідницьких практик і світоглядних віх, яку породила повоєнна культурна доба. Приміром, він покликувався на міркування таких відомих учених, як його університетський наставник Ф.Майнеке та голландський історик і філософ Й.Гейзинга – автор відомої візії про роль гри у становленні культури. Тим паче, що обидва згаданих інтелектуали наголошували на індивідуалістичному, а в певному розумінні – на антропоцентричному спрямуванні дослідницьких практик.

Урешті Б.Крупницький дотримувався думки про потребу новітніх, точніше інших засад конструювання минувшини, порівняно з міжвоєнною добою, коли домінували різноманітні пропозиції з обсягу соціологізації історії. Причому історик виступав як прихильник індивідуалізованого, суб'єктивного знання:

«Але все ж таки *вихідним пунктом є саме людина*. Це помітно і в філософії (екзистенціалізм, персоналізм), і в соціології, і в інших дисциплінах... Модерний історик не заперечує ні впливу оточення, ні впливу зовнішніх речей, він тільки ставить факти в інший зв'язок. На першому плані в нього людина, а не об'єктивні фактори. Коли об'єктивні фактори і роблять історію, то тільки через людину. *В центрі історії мусить стояти людина з своїми реакціями на внутрішні і зовнішні обставини»*⁸⁴.

Невипадково Б.Крупницький розглядав цілу низку візій, зорієнтованих на олюднення й гуманізацію знання, котрі актуалізувалися та відігравали поважну роль у культурному, інтелектуальному житті повоєнної Європи. Скажімо, у його текстах ідеться про «суверенну людину» Ж.-П.Сартра, «вільну людину з м'яса та крові» А.Камю, «філософію серця» німецького католицького богослова Р.Гвардіні, інтегральний гуманізм або філософію «загального добра» Ж.Марітена, первинність «чистої екзистенції» данського теолога С.К'еркегора.

Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.2, №2. – New York, 1952. – P.305–315.

⁸² Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – №8. – С.7–8.

⁸³ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.405.

⁸⁴ Крупницький Б. Основні проблеми... – С.109–110.

Більше того, саме релігійний екзистенціалізм на кшталт візії Р.Гвардіні чи С.К'єркегора приваблював Б.Крупницького як ученого-емігранта, вихідця з родини священика, тим, що продукував ідею взаємопов'язаності «моральних істот», хоч і за умов збереження автономного простору вільної людини, котра сполучалася з обстоюванням «внутрішньої» та «зовнішньої» гармонії. Тому історик зауважував, що діалектика С.К'єркегора «емоціональна, конкретна, діалектика не стільки думки, скільки діла, не стільки ідеї, скільки почуття»⁸⁵. Він навіть стверджував, що С.К'єркегор виходить із принципу етично-релігійної відповідальності й «так би мовити *персоніфікує діалектику, робить її залежною від людини*»⁸⁶.

Утім наукові практики та концептуальні пропозиції Б.Крупницького післявоєнної доби водночас добре ілюструють потужне тяжіння травматичної спадщини, котра перманентно актуалізувала державницькі/неоромантичні устремління. Недаремно своєрідним вислідом дослідницьких інтенцій Б.Крупницького стала його концептуальна пропозиція щодо укладання нової періодизації історії України. У 1947–1948 рр. він навіть пропонував скликати спеціальний конгрес УВАН задля обговорення кола наукових проблем, пов'язаних із періодизацією національної історії⁸⁷. Проте реалізувати цей задум у той час не вдалося, позаяк розпочалося масове переселення українських вигнанців до Північної та Південної Америки й Австралії. Періодизація Б.Крупницького складалася з семи періодів:

«I. Передісторія України. II. Князівсько-земські часи: а) Київська держава; б) Галицько-Волинська держава. III. Українські землі в складі литовсько-руської держави. IV. Україна – колонія шляхетської Польщі і козачий рух. V. Гетьманська держава 17–18 ст. і етапи її розвитку як станової держави. VI. Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух ХІХ ст. VII. Спроби розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення»⁸⁸.

Ця періодизація була спробою сполучити або «синтезувати» національно-державницькі засади з соціальними, культурними та територіальними трансформаціями на теренах історії України, хоч і зводила їх до чергування колоніального/державного становища. Причому уявлення Б.Крупницького щодо концептуалізації та представлення історичного процесу були набагато складнішими, ніж згаданий мінливий ритм колоніальних/державних періодів:

«Наша теорія була б теорією переривних хвиль, зигзагів, скоків або “духових” квантів Плянка, при чім і основа цих рухів не

⁸⁵ Там само. – С.199.

⁸⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.212.

⁸⁷ Полонська-Василенко Н. Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С.ХХІ.

⁸⁸ Крупницький Б. Основні проблеми... – С.26.

є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись додолу, то піднімаючись догори. Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. *І думаємо, що такий релятивізм відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд*⁸⁹.

Видається, що саме з царини таких релятивістських розумувань середини ХХ ст. походить ідея «державницько-колоніального» ритму в українській історії, котру покладено у засади періодизації Б.Крупницького. Ця настанова нагадує хвильову концептуалізацію історичного процесу, різні варіації якої набули неабиякої популярності впродовж другої половини ХХ ст.

Загалом періодизація Б.Крупницького здебільшого відображала його інтенції як історика-державника та одного з найцікавіших учнів Д.Дорошенка, пієтет і пошану до котрого він проніс крізь усе життя. Приміром, у листі до Б.Кентржинського від 18 січня 1952 р. Б.Крупницький згадував Д.Дорошенка як свого незабутнього вчителя⁹⁰.

Утім за цією періодизацією складно уявити Б.Крупницького як палкого прихильника історіографічної «синтези», що прагнув сполучити національні традиції з антропологічними пошуками європейської «модерної людини» та осягненням її культурних цінностей. Адже ці мотиви проступають, точніше вгадуються, у запропонованій періодизації лише почасти, головно в ідеї ритмічності («скоків») в історичному житті України, коли беремо до уваги інші тексти вченого.

Цей приклад з обсягу дослідницьких стратегій Б.Крупницького доволі добре демонструє складне становище інтелектуала-новатора, котрий мав істотно «заземлювати» свої концептуальні пропозиції на старому полі українського історієписання. Не випадково Л.Білас в одній із рецензійних статей 1958 р. із властивою йому проникливістю зауважив, що «включення в інтер-національне наукове життя – мрія, яку тільки одиницям українського наукового світу вдалося здійснити»⁹¹.

Таким чином, у тому чи іншому вигляді споглядаємо тяжіння чи обмежувальні впливи незавершених проєктів українського історієписання, обірваних на початку 1930-х рр., у тривалій хронологічній перспективі. Здебільшого такі впливи проступають у контексті ряду концептуальних пропозицій, які лише були намічені, проте не апробовані повною мірою в дослідницьких практиках першої третини ХХ ст. Не випадково українські історики й пізніше були змушені повсякчас повертатися до цієї проблематики, хоч низка діаспорних інституцій (Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій) успішно інтегрувалися до західного наукового світу.

⁸⁹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.147.

⁹⁰ Черченко Ю. Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.19/20, вип.16/17. – К., 2012. – С.552.

⁹¹ Білас Л. Про структуру історії // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – №5 (травень). – С.8.

Наприклад, у травні 1978 р. у м. Лондон (провінція Онтаріо, Канада) на присвяченій проблемам термінології та періодизації науковій конференції, скликаній провідними українськими істориками поза межами СРСР, поста-ла давня контраверсія: «держава – народ». О.Пріцак у вступному слові, посилаючись на відому студію С.Томашівського⁹², сформулював цю проблему у вигляді низки питань: що є предметом історії України? чи є історія України історією українського народу чи етнічною історією? чи є історія України історією держави або національної держави?⁹³

Зауважимо, що становище еміграційної/діаспорної історіографії як ідео-логічної, культурної й інтелектуальної опозиції до українського радянсько-го історієписання було однією з найважливіших передумов, які формували її парадигматичні взірці та пізнавальні ситуації. Недаремно О.Субтельний відзначав, що більшість українських істориків на Заході, себто в діаспорі, тією чи іншою мірою пов'язували тематику студій з українською державніс-тю. Тому чимало західних дослідників, особливо ті, котрі здобули вишкіл у російських істориків-емігрантів у США, ставилися до української проблема-тики з очевидним скептицизмом або й упередженням⁹⁴.

Дух та логіка суцільного протиборства у західному світі повоєнної доби значною мірою сприяли консервації дослідницьких стратегій у творчос-ті низки істориків-емігрантів. Власне, ця конфронтація істотно впливала на проблемно-тематичний діапазон наукових студій, перебіг і спрямова-ність академічної полеміки, урешті-решт на обмежену рецепцію «великих поворотів» соціогуманітарного знання, котрі транслиювалися з очевидним запізненням.

Хвиля лінгвістичного повороту повною мірою докотилася до постра-дянського, зокрема українського, культурного простору лише на рубе-жі 1990–2000-х рр. Утім їй передувало всеосяжне переформатування по-сттоталітарного культурного поля, коли творення державних інститутів в Україні спричинило потужні етнокультурні запити та вимоги до наукової спільноти.

Такі устремління доволі швидко піднесли легітимаційну функцію іс-торичної науки, себто освячення існування незалежних країн – колишніх союзних республік – в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсах. Засадничим інтелектуальним вектором пострадян-ської української історіографії 1990-х рр. стало «перевідкриття» забороненої спадщини та повернення «репресованих праць» до широкого наукового обігу. Разом із ними реактуалізувалися нові-старі практики й концептуальні запи-ти українського історієписання, котрі в тому чи іншому вигляді апелювали до перших десятиліть ХХ ст.

⁹² *Томашівський С.* Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.1–12.

⁹³ *Pritsak O.* Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978 // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Himka. – Edmonton, 1981. – P.235.

⁹⁴ *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol.18, №1/2. – P.36–37.

На цьому тлі виразні та артикульовані спроби осмислення становища українського історієписання в розрізі загальносвітових тенденцій, зокрема у світлі понять «криза історіографії» чи «криза історичної науки», проступають лише наприкінці 1990-х рр. Ці концепти безпосередньо або опосередковано були пов'язані з дискусіями навколо методологічної/епістемологічної кризи у західній історичній науці в 1970–1980-х рр., які мають низку різнорідних означень, як-от «ситуація постмодерну», «відродження наративу», «нاراتивний ренесанс», «постмодерністський виклик» і т. п.⁹⁵

Із цією полемікою до українського історієписання поступово входили світові та європейські новації, у тому числі візії французького філософа М.Фуко про епістему (репрезентацію знання як співвідношення між словами й речами) та дискурси (мовні форми представлення епістем), стратегії деконструкції (термін німецького філософа М.Гайдеггера), ідеї піонерів лінгвістичного повороту, передусім американця Г.Вайта, супутні візії й ревізії, наприклад Ф.Анкерсмита, хоч культурне поле їх поширення навіть до сьогодні доволі сегментоване та строкате.

Лінгвістичний поворот спричинив розмаїту рецепцію сучасної української історіографії. Низка дослідників розглядають постмодерністські практики як суцільну руйнацію сцієнтизму та базових засад соціогуманітарного, зокрема історичного, знання. Тим паче, що прихильники й адепти лінгвістичного повороту вбачали його призначення в поваленні «міфу наукової (сцієнтистської) історії»⁹⁶.

У певному сенсі публікації скептиків і противників перегукувалися з критичними підходами щодо лінгвістичного повороту, котрі побутували у західній історіографії⁹⁷, хоч інколи мали і власні мотиви. Більше того, постмодернізм у культурному сенсі деякі історики сприймали як нищителя національної ідентичності. Приміром Я.Дашкевич стверджував, що

«зі своєю схильністю до релятивізму та конформізму, які відбивають стан умів загублених і заляканих, постмодернізм II (автор означував антимодернізм 1930–1950-х рр. як постмодернізм I – О.Я.) не забезпечує ідентифікацію національної ідентичності. *Постмодернізм II в Україні, як і в інших регіонах світу, проявив себе, в першу чергу, своєрідною інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індуферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального способу мислення в політиці та економіці*»⁹⁸.

Оригінальну спробу компаративного зіставлення чи ранжування модернізму та постмодернізму на обширах історієписання запропонував В.Підгаєцький. На його думку, модернізм продукує конструювання історії

⁹⁵ Головка В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – 228 с.

⁹⁶ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Пер. з пол. та англ. В.Склокіна. – К., 2012. – С.32–33.

⁹⁷ Див., напр.: Windschuttle K. The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past. – San Francisco, 1996. – P.251–278.

⁹⁸ Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Українські проблеми. – 1999. – №1/2. – С.112.

як культури, а постмодернізм репрезентує історію як літературу, точніше у вигляді ряду наративів про минувшину⁹⁹. Тож постмодернізм розглядався як своєрідний наративний виклик, кинутий історіографії, зокрема українській.

Водночас з'являлися рефлексії щодо попередників або предтеч постмодернізму в українській інтелектуальній історії, приміром цікавого та самобутнього дослідника В.Петрова називали «українським Фуко»¹⁰⁰. Ширилися й новітні спроби прочитання текстів і протрактування життєвих історій визначних українських учених, зокрема М.Грушевського¹⁰¹.

Нині ставлення до новацій і пропозицій, привнесених лінгвістичним поворотом, більш-менш вирівнюється, хоч залишаються як їх очевидні прибічники, так і послідовні критики. Проте наративістські стратегії здебільшого вже сприймаються не з прозелітським захватом, а з низкою скептичних і навіть негативних пересторог як ризиковані чи навіть «ворожі» для пізнавальних проєкцій на ниві української минувшини¹⁰².

Так чи інакше, проте новітні пропозиції щодо представлення минувшини змусили багатьох дослідників, зокрема істориків, інакше сприймати як власні праці, так і джерела, котрі нині постають як тексти зі своєю внутрішньою логікою й відповідними контекстами творення¹⁰³. Та й постмодерністські експерименти нині вимальовуються та постають у відмінному світлі, наприклад із позицій неосцієнтизму чи інших культурних, інтелектуальних трендів останніх років.

Урешті варто відзначити, що чимало колеґ навіть на початку 2000-х рр. чудово почувалися і працювали у власних фахових сферах та форматах поза контекстами лінгвістичного чи інших «великих поворотів» соціогуманітарного знання. Вочевидь, така розмаїта рецепція свідчить про велику сегментованість сучасного історієписання, в якому зберігаються можливості як для найрізноманітніших дослідницьких стратегій, інструментальних новацій і концептуальних пропозицій, так і численні лакуни для традиційних практик.

Отож у світлі конструювання історії української історіографії ХХ ст. «великі повороти» є доволі цікавими і гнучкими означеннями-інструментами для представлення міждисциплінарних та інтердисциплінарних впливів, які відображають провідні трансформації соціогуманітарного знання. Передусім вони важливі для осмислення метаморфоз мислення, позаяк практично кожен із них генерував знакові зміни коґнітивної свідомості, котрі згодом перетікали до дослідницьких практик і концептуальних пропозицій, себто відіграли засадничу роль у продукуванні знання.

⁹⁹ Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна модерна. – 2000. – №4/5. – С.289–290.

¹⁰⁰ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т.17: Філологія. – К., 1999. – С.42–44.

¹⁰¹ Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історієписання М.Грушевського. – Дніпропетровськ, 2007. – 324 с.

¹⁰² Склокін В. Франклін Анкерсміт – теоретик ризикованої історіографії // Україна модерна. – 2009. – №15. – С.245.

¹⁰³ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.225.

Приміром, неокантіанство впровадило інструментальне розуміння й використання понять, акцентувало увагу на вирізненні становища соціогуманітарного знання, зокрема примусило висувати аксіологічні й етичні запити до історії. Соціологізація сприяла масовій структуризації минувшини, поширенню холізму на обширах історії, зокрема виплекала ідею «історичного синтезу», представлену в теорії А.Берра, згодом дослідницьких практиках і концептуальних пропозиціях школи «Анналів». Феноменологія згенерувала осмислення сутності знакових історичних явищ і процесів, а подекуди навіть пошуки самого сенсу історії. Антропологічний поворот спричинився до загальної гуманізації знання, олюднення способів конструювання та репрезентації історії, передусім до поширення мікроісторичних, локальних, регіональних і багатьох інших масштабів та форматів наукових студій. Лінгвістичний поворот ініціював уведення нарративних стратегій до історичних студій і, водночас, актуалізував черговий та, можливо, наймасштабніший перегляд сциентистських засад історієписання.

У цьому розрізі «великі повороти» сприймаються на кшталт славнозвісного поняття «парадигма», уведеного до наукового обігу американським філософом та істориком науки Т.Куном. Почасти таку аналогію нав'язує змістова розмитість цих означень, хоч «великі повороти» соціогуманітарного знання («наукові повороти») мають більш виразну соціокультурну локалізацію та означають досить конкретні мисленнєві метаморфози. Тим паче, що питання про передумови й обставини появи або призначення того чи іншого «повороту» з огляду на наявність очевидних і латентних інтелектуальних предтеч знакових трансформацій знання неминуче продукує варіативність та версійність представлення історії історіографії.

Таким чином, «великі повороти» видаються доволі зручними й адекватними маркерами для окреслення кардинальних новацій у сфері соціогуманітарного мислення, формування нових пізнавальних ситуацій, наприклад для представлення переходу від класичної до некласичної історіографії, означення постмодерних трансформацій наукового знання тощо.

Утім, якщо йдеться про масштабну, полівимірну, рельєфну, багаторівневу історію історієписання чи історію науки, то «великі повороти» нав'язують спрощені, генералізовані й навіть дещо одноманітні уявлення. Адже кожен із таких «поворотів» по-різному розгортався на теренах національного історієписання, зокрема мав власні темпоральні виміри, способи засвоєння й адаптації, пов'язані з певними інституціональними середовищами, традиціями, історіографічним спадком, процесом зміни поколінь тощо. У цьому сенсі промовистим є приклад із неоромантизмом, який істотно впливав на стильову палітру української історіографії практично впродовж усього ХХ ст.

Насамкінець варто наголосити, що жоден «великий поворот» не є фатальним присудом, який беззаперечно визначає провідні тенденції соціогуманітарного знання. У метафоричному розумінні кожен «поворот» – радше новий уявний горизонт можливостей і перспектив, котрий продукує як хвилю інтелектуальних новацій, креативних експериментів, так і очевидних пізнавальних викликів, загроз для того чи іншого фахового «цеху» науковців. До того ж

інтелектуалам властиво змінювати, часом доволі радикально, свої погляди, про що почасти свідчить приклад і з Р.Порті, котрий із прихильників лінгвістичного повороту став одним із найвідоміших речників неопрагматизму.

REFERENCES

1. Bahalii, D. (2001). Vybrani pratsi (vol.2). Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
2. Bilas, L. (1961). Ideolohiia iak istoriia i iak poeziia (Z pryvodu dvokh novykh prats' O.Ohloblyna). *Suchasnist'*, (7), 44–62. [in Ukrainian].
3. Bilas, L.R. (1980). Krakiv, Zheneva i filiiatsiia «Krychevs'koh»: Do rodovidnoi myslennia V.Lypyns'koho. In L.R.Bilas (ed.), *Lypyns'kyi, V. Tvory* (vol.2, pp.XVII–XCVIII). Filadelf'ia: Skhidno-Yevropeis'kyi doslidnyi instytut im. V.K.Lypyns'koho. [in Ukrainian].
4. Bilas, L.R. (1985). The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I. *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (3/4), 263–286.
5. Burrow, J. (2008). A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. New York: Published in the U.S. by Alfred A. Knopf, a division of Random House, Inc.
6. Cherchenko, Yu. (2012). Lystuvannia Bohdana Kentrzhyns'koho z Dmytrom Doroshenkom, Borysom Krupnyts'kym, Volodymyrom Kubiiovychem i Volodymyrom Yanevym. *Ukrains'kyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*, 19/20 (16/17), 545–569. [in Ukrainian].
7. Dashkevych, Ya. (1999). Postmodernizm ta ukrains'ka istorychna nauka. *Ukrains'ki problemy*, (1/2), 109–119. [in Ukrainian].
8. Depenchuk, L. (1995). Bohdan Kistiakivs'kyi. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
9. Domans'ka, E. (2012). Istorii ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule (V.Sklokin, transl.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
10. Dzhokhadze, I.D. (2001). Neopragmatizm Richarda Rorti. Moskva. [in Russian].
11. Fizer, I. (1999). Ukrains'kyi Fuko chy frantsuz'kyi Petrov? Raziucha skhozhist' dvokh istoriosofiv. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»*, (17), 42–44. [in Ukrainian].
12. Gusserl', E. (2004). Krizis evropejskikh nauk i transcendental'naya fenomenologiya. Vvedenie v fenomenologicheskuyu filosofiyu (D.V.Sklyadnev, transl.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Holovko, V. (2003). Istoriohrafia kryzy istorychnoi nauky: Ukrains'kyi kontekst. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
14. Isaievych, Ya. (2002). Lev Bilas i yoho istoriohrafichni pratsi / Bilas, L. (2002). Kryza nashoho obrazu istorii. L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Isajiw, W. (1985). The Political Sociology of Vjačeslav Lypyns'kyj. *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (3/4), 287–301.
16. Khabermas, Yu. (2008). Filosofskij diskurs o moderne. Dvenadtsat' lektzij. (M.M.Belyaev, K.V.Kostin, E.L.Petrenko, I.V.Rozanov, G.M.Severskaya, transl.). Moskva. [in Russian].
17. Khobsbaum, E. (2004). Epokha krajnostej: Korotkij dvadtsatij vek (1914–1991). (E.M.Naryshkina, A.V.Nikol's'kaya, transl.). Moskva. [in Russian].
18. Kolinhvud, R.Dzh. (1996). Ideia istorii. Z lektsiiamy 1926–1928 rr. (O.Mokrovol's'kyi, transl.). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
19. Kolesnyk, I. (2013). Ukrains'ka istoriohrafia: kontseptual'na istoriia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Lukov, V.A. (2009). Francuzskij neoromantizm. Moskva. [in Russian].
21. Lysiak-Rudnyts'kyi, I. (1994). V oboroni intelektu. In F.Sysyn (ed.), *Lysiak-Rudnyts'kyi, I. Istorychni ese* (vol.2, pp.381–407). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

22. Lysiak-Rudnyts'kyi, I. (1994). Viacheslav Lypyns'kyi. In F.Sysyn (ed.), *Lysiak-Rudnyts'kyi, I. Istorychni ese* (vol.2, pp.131–148). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
23. Mankhejm, K. (2000). *Sotsiologiya kul'tury: Izbrannoe* (L.F.Vol'fson, A.B.Dranov, transl.). Moskva; Sankt-Peterburg. [in Russian].
24. Matiash, I.B. (2002). *Osoba v ukrains'kii arkhivistytsi: Biohrafichni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Medushevskaya, O.M. (1999). Fenomenologiya kul'tury: kontseptsiya A.S.Lappo-Danilevskogo v gumanitarnom poznanii novejshego vremeni. *Istoricheskie zapiski*, (120), 100–136. [in Russian].
26. Ohloblyn, O. (1963). *Dumky pro suchasnu ukrains'ku soviets'ku istoriohrafiiu*. Niu-York: Orhanizatsiia Oborony Chotyriokh Svobid Ukrainy. [in Ukrainian].
27. Pareto, V. (2008). *Kompendum po obshchej sotsiologii* (A.A.Zotova, transl.). Moskva. [in Russian].
28. Pidhaiets'kyi, V. (2000). Modernizm i postmodernizm: uiavne mynule chy invariantne maibutnie? *Ukraina moderna*, (4/5), 289–318. [in Ukrainian].
29. Polons'ka-Vasylenko, N. (1971). *Ukrains'ka istoriohrafia*. Miunkhen: Ukrains'kyi Vil'nyi Universytet. [in Ukrainian].
30. Pritsak, O. (1991). *Istoriosofia ta istoriohrafia Mykhaila Hrushevs'koho*. Kyiv; Kembrydzh. [in Ukrainian].
31. Pritsak, O. (1985). Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History. *Harvard Ukrainian Studies*, 9 (3/4), 245–262.
32. Pritsak, O. (1981). Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference. London, Ontario, 31 May 1978. *Rethinking Ukrainian History*. (pp.234–236). Edmonton.
33. Rorti, R. (1996). Sluchajnost', ironiya i solidarnost'. (I.Khestanov, R.Khestanova, transl.). Moskva. [in Russian].
34. Romyanceva, M.F. (2007). Kontsept «priznanie chuzhoj odushevlenosti» v russkoj versii neokantianstva. *Cogito: Al'manakh istorii idej*, (2), 35–54. [in Russian].
35. Ševčenko, I. (1969). Two Varieties of Historical Writing. *History and Theory*, 8 (3), 332–345.
36. Shlemkevych, M. (1971). 1917–20 roky i ukrains'ke suspil'stvo. *Suchasnist'*, (5), 87–99. [in Ukrainian].
37. Sinitsyn, O.V. (2000). Neokantianskaya metodologiya istorii i razvitie istoricheskoy mysli v Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. Extended abstract of Doctor's thesis. Kazan'. [in Russian].
38. Sklokin, V. (2009). Franklin Ankersmit – teoretyk ryzykovanoi istoriohrafii. *Ukraina moderna*, (15), 237–245. [in Ukrainian].
39. Sorokin, P.A. (1992). *Chelovek. Tsvivilizatsiya. Obshchestvo*. Moskva. [in Russian].
40. Stel'makh, S.P. (1997). *Istorychna dumka v Ukraini XIX – pochatku XX st.* Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].
41. Subtel'nyi, O. (1979). Oleksander Ohloblyn. *Suchasnist'*, (12), 34–42. [in Ukrainian].
42. Subtelny, O. (1993). The Current State of Ukrainian Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*, 18 (1/2), 33–54.
43. Trel'ch, E. (1994). Istorizm i ego problemy. Logicheskaya problema filosofii istorii. (M.I.Levin, S.D.Skazkin, transl.). Moskva. [in Russian].
44. Tugan-Baranovskij, M.I. (2003). *Teoreticheskie osnovy marksizma*. Moskva. [in Russian].
45. Valiavko, I.V. (2004). Do intelektual'noi biohrafii Dmytra Chyzhevs'koho: praz'kyi period (1924–1932). *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»*, (25), 83–88. [in Ukrainian].
46. Vashchenko, V.V. (2007). Vid samoprezentatsii do metodolohii: psykhibioistoriohrafichniy vymir prostoru istoriopysannia M.Hrushevs'koho. Dnipropetrovs'k: Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet. [in Ukrainian].

47. Vul'f, K. (2008). Antropologiya: Istoriya, kul'tura, filosofiya (G.Khajdarova, transl.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
48. Windschuttle, K. (1996). The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past. San Francisco: Encounter Books.
49. Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
50. Zazuliak, Yu. (2017). Chas istoriohrafii. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji> [in Ukrainian].

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

“GREAT TURNS” OF SOCIO-HUMANITARIAN KNOWLEDGE IN THE HISTORY OF THE HISTORY WRITING 20th CENTURY: UKRAINIAN PROJECTION

This article lightens up the symbolic transformations of socio-humanitarian knowledge of the 20th century, metaphorically described as “great turns” – neo-kantianism, sociologization history, phenomenology, anthropological and linguistic turns. Author considered the perception, assimilation and adaptation of the cardinal metamorphosis of knowledge in research practices and conceptual offers of Ukrainian historians. Also, it is noted that the spread of such terminological innovations associated with the growing Westernization of the scientific language, in particular, in the fields of sociohumanitaristics of the second half of the 20th century. The thought is expound that the usege of the term “turn” for designing and representing of the history of history writing generates both certain possibilities and instrumental problems, in particular, requires a ranking, at least the ratio of different “turns”. Author noted that each of the “great turns” caused important changes in the historian’s thinking, such as initiating the assimilation and adaptation of other conceptual proposals, cognitive patterns, research strategies and instruments. In addition, in the article noted that the existence of neo-romanticism in the Ukrainian historiography of the 20th century is associated with traumatic heritage and diverse, long-term attempts to comprehend and bind it.

Keywords: neo-kantianism, sociologization history, phenomenology, neo-romanticism, anthropological turn, linguistic turn, “great turns”, Ukrainian historiography 20th century.